

Межжеріна Г.В. (Київ, Україна)

Субстантивно-ад'єктивний дискурс концептуалізації образу князя Андрія Боголюбського в літописах Київської Русі

Реконструйовано семантичний обсяг, проаналізовано функції оцінних іменників і прикметників, які моделюють соціально-етичні портрети Андрія Боголюбського в літописах Київської Русі. Доведено, що в уживанні поряд з іменем князя хвалебних епітетів-означень є чітка закономірність. Семантика і особливості використання оцінної лексики у портретах Андрія Боголюбського свідчать про те, що концептуалізація його образу відбувалася з орієнтацією на характеристику святих князів Бориса і Гліба.

Ключові слова: Київська Русь, іменник, прикметник, соціально-етичний портрет, князь Андрій Боголюбський.

Реконструирован семантический объем, проанализированы функции оценочных существительных и прилагательных, которые моделируют социально-этические портреты Андрея Боголюбского в летописях Киевской Руси. Доказано, что в употреблении рядом с именем князя хвалебных эпитетов-определений есть четкая закономерность. Семантика и особенности использования оценочной лексики в портретах Андрея Боголюбского свидетельствуют о том, что концептуализация его образа происходила с ориентацией на характеристику святых князей Бориса и Глеба.

Ключевые слова: Киевская Русь, существительное, прилагательное, социально-этический портрет, князь Андрей Боголюбский.

Functions of qualitative nouns and adjectives that simulate the social-ethnic portraits of Andriy Bogolubskiy in Kyiv Rus' chronicles come under scholarly scrutiny. The semantic volume of these words was reconstructed. It is proved that there is a clear pattern in using of laudatory epithets-definitions next to the name Andriy Bogolubskiy. Semantics of the lexis in Andriy Bogolubskiy portraits indicate that the conceptualization of his image was occurred with orientation to Boris and Gleb characteristics in literary monuments.

Key words: Kyiv Rus', noun, adjective, socio-ethical portrait, grand duke Andriy Bogolubskiy.

Експлікація мовної картини світу Східної Славії XI–XIII ст. в аспекті реконструкції морально-етичного універсуму людини раннього середньовіччя входить до актуальних завдань історичної лексикології та когнітології. Структура цієї картини світу перебуває у взаємодії зі структурою різноманітних лексико-семантичних угруповань, у тому числі субстантивно-ад'єктивного поля «соціально-етична оцінка особи». Виступаючи у функції епітетів-означень, лексичні одиниці – конституенти зазначеного поля формують «внутрішні», психологізовані портрети осіб, про яких ідеться на сторінках східнослов'янських писемних пам'яток XI–XIII ст. Заснована на принципах християнської моральності, література давніх східних слов'ян розвиває прийом змалювання дійсності в

позитивному векторі, упродовжуючи чітку тенденцію орієнтації на моральні ідеали з обов'язковою ідеалізацією позитивного. Зважаючи на цей чинник, можна говорити про відносну умовність вербалізованих інтерпретацій особистості в писемних пам'ятках Київської Русі.

Серед соціально-етичних портретів князів у писемних пам'ятках XI–XIII ст. особливе місце посідають портрети князя Андрія Боголюбського. Ставимо за мету визначити функцію квалітативних іменників і прикметників у моделюванні соціально-етичних портретів Андрія Боголюбського в літописах Київської Русі, проаналізувати в субстантивно-ад'єктивному дискурсі особливості концептуалізації його образу.

Син Юрія Долгорукого, внук Володимира Мономаха володимиро-суздальський князь Андрій Юрійович (Георгійович) (Андрій Боголюбський) – один із небагатьох князів XI–XIII ст., чий літописний некролог являє собою самостійний твір. «Повість про вбивство Андрія Боголюбського» входить до числа найвідоміших княжих повістей Київської Русі, таких як повість «О убьеньи Борисовѣ» в тексті «Повісті минулих літ», «Чтениє о житии и погублении блаженную страстотерпца Бориса и Глѣба», «Сказаниє страстотерпцю святую мученику Бориса и Глѣба», «Житіє Олександра Невського», «Слово новосвятою мученику, Михаила князя русскаго и Феодора воеводи перваго въ княженіи его».

Наприкінці 1920-х років С. О. Бугославський звернув увагу на те, що житіє Андрія Боголюбського створене за зразком «Сказання про Бориса і Гліба», вплив якого позначився на володимирському житії Юрія, князя Феодора Ростиславича в обробці Андрія Юрієва, ростовській редакції житія Михайла Чернігівського [2, XXXIII]. Наукові спостереження С. О. Бугославського знайшли продовження у працях І. П. Єрьоміна, який, простеживши на матеріалі Київського літопису процес поступового перетворення порічного запису про смерть того чи іншого князя на княжу повість, зауважив, що «об'єднані спільністю задуму – дати “ідеальний” образ князя-мученика, “страстотерпця” – повісті про убієння Ігоря Ольговича та про убієння Андрія Боголюбського укладені за однією схемою [...] Джерело цієї схеми є абсолютно очевидним: це популярне в XII ст. “Сказання” про Бориса і Гліба» [4, 85–86]. І. П. Єрьомін дійшов висновку, що «у тій своїй версії, в якій повість ця читається в Іпатіївському літописі, вона, безсумнівно, була укладена в Києві» [4, 85]. Як відзначає П. П. Толочко, автором «Повісті про вбивство Андрія Боголюбського» у тому вигляді, в якому вона представлена в Київському літописі під *1175 р., був, швидше за все, «Кузьмище Киянин, який знаходився при дворі Андрія Боголюбського і добре знав усіх учасників антикняжого заклоту» [9, 149]. Оповіді про Андрія Боголюбського збереглися на сторінках Іпатіївського, Никонівського, Суздальського, Радзивілівського літописів.

Є. Є. Голубинський у праці «Історія канонізації святих в русській церкви» наводить перелік одинадцяти канонізованих князів XI–XIII ст., і в цьому списку ім'я Андрія Боголюбського стоїть поряд з іменами Бориса, Гліба, Ольги, Олександра Невського, Михайла Чернігівського [3, 23–41]. Передпосилок для ідеалізації кн. Андрія Боголюбського в літописах і зведення його в сан святих було декілька. Не останню роль у цьому процесі, очевидно, зіграло те, що князь зустрів смерть не на полі битви, не з мечем у руках, а *беззбройний* («хотѣ взати мечь . и не бѣ ту меча . бѣ бо томь д(б)ни выналы» – *1175, ЛК, ЛИ-3, арк. 207 зв.), у власних покоях. Підступно вбитий уночі в своїй замській резиденції, Андрій Боголюбський у викладенні літописців є таким самим князем-мучеником, як безжально вбиті 1015 р. за наказом Святополка Окаянного брата Борис і Гліб. Репрезентація Андрія Боголюбського, так само, як Бориса і Гліба, пов'язана з ідеєю непротивлення злу; у побудові їхніх образів послідовно проводиться паралель із жертвовними ягнятами, превалює акцентування незлобивості та смиренності жертви. Зіставляючи Андрія Боголюбського, Бориса і Гліба з жертвовними ягнятами, літописці вдаються до формули «*яко агнѣ . непорочно*»: «сѣдѣща . *яко агнѣ . непорочно*» – читаємо про Андрія Боголюбського (*1175, ЛК, ЛИ-3, арк. 208); «Закла *яко агнѣ непорочно и беззлобиво*» (сп. XII, УспСкБГ, 130), «*яко овца незлобиво*» (к. XI, сп. XIV, ЧтБГ, 16), «*зарѣза Глѣба вборзѣ, яко агня незлобиво*» (*1015, ЛН, арк. 78) – сказано про Бориса і Гліба.

Концептуалізація образу Андрія Боголюбського в літописах має амбівалентний характер, що знаходить вияв у протиріччі між порівнянням князя зі смиреним ягням і описом його політичних і родинних конфліктів. На основі аналізу літописних, археологічних та інших матеріалів істориками реконструйовано психологічний портрет, характер Андрія Боголюбського: князь «був авторитарним, нетерплячим до чужої думки, жорстоко розправлявся з опозицією, при цьому не робив винятку навіть для людей близьких і відданих йому» [9, 150]; «за станом скелета – а інших відомостей у нас немає – слід визнати, що він належав людині темпераментній, легко збуджуваній, з живою фантазією, схильній швидко впадати в розпач і бурхливо відгукатися на найменше подразнення. Дещо похиле чоло надавало обличчю виразу жорстокості [...]. Оточуючі вважали його зарозумілим і пихатим» [7, 177]. На відміну від Бориса і Гліба князь Андрій Боголюбський за життя чинив багато зла своїм рідним. Достатньо сказати, що він «стратив одного з братів Кучковичів, хоча той у жодному злочині проти князя не був помічений, і до того ж доводився йому шурином – Боголюбський був одружений із його сестрою» [9, 150], розгорнув боротьбу за київський стіл, перетворив Ростовське і Суздальське

князівства на другий політичний центр держави, Володимир-на-Клязьмі підняв над старшими містами Ростовом і Суздалем, жорстоко конфліктував із боярами (хоча в XI–XIII ст. захист і підтримка бояр входить до кодексу княжої честі). Подібні вчинки різко засуджувалися в Київській Русі і, звичайно, були несумісні зі святістю. Такий стан справ у певному сенсі врівноважується тим, що кн. Андрій Боголюбський був побожним («в ноць вьходашеть в ц(е)рк(о)вь . и свищи (у ркп. так!) вьжигвашеть са(м) . и вадд (у ркп. так!) ѿбразь . Б(о)жии [...] слезы от очью испущаа» – *1175, ЛК, ЛИ-3, 206 зв.), збудував і прикрасив «иконами мноцѣньными . златомъ . и каменемъ драгымъ . и жемчугомъ великымъ . безыцѣньнымъ» багато храмів, щиро допомагав хворим і бідним («кормитель башеть . черньцемъ . черницамъ . и оубогымъ» – *1175, ЛК, ЛИ-3, арк. 206). В. Й. Ключевський наводить легенду про побудовані Боголюбським у Володимирі Золоті ворота, які в день Першої Пречистої Божої Матері впали, накривши 12 чоловік. Князь молив Святу Богородицю врятувати людей, і відбулося чудо – люди залишилися живими та здоровими. На думку дослідника, саме цей випадок послужив поштовхом для ідеалізації Андрія Боголюбського: «І місто Володимир було вдячне своєму попечителю: труну вбитого князя володимирці зустріли зі сльозами, тужінням, голосінням, в якому чується зародок історичної пісні про щойно згаслого богатиря» [6, 325].

Амбівалентний характер концептуалізації образу Андрія Боголюбського в літописах виявляється і тому, що мотив *смирності жертви* поєднаний із мотивом *несмирнення, супротиву*. Незважаючи на те, що Андрій Боголюбський чинив відчайдушний опір озброєним заколотникам, які вночі увірвалися в його покої («и борѣху(с) с нимъ велми . башеть бо силенъ» – *1175, ЛК, ЛИ-3, 207 зв.), літописець репрезентує князя як пасивну жертву: «гл(агола)ше Г(оспод)и призри на немощ мою и вижь *смиренье* мое [...] бл(а)годарю тѣ Ги . тако *смириль* еси д(у)шю мою» (*1175, ЛК, ЛИ-3, арк. 208).

У найповнішому вигляді ідеалізація Андрія Боголюбського наявна в Київському літописі – частині Іпатіївського літопису, яка охоплює події від 1117 р. до 1199 р. І це незважаючи на те, що «неодноразові спроби Андрія Боголюбського утвердити в Києві свого ставленика не мали особливого успіху» [10, 245], і незважаючи на те, що ображений ставленням до себе південноруських князів Андрій Боголюбський 1169 р. і 1174 р. здійснював войовничі походи на Київ!

Доля кн. Андрія тісно пов'язана з містечком Боголюбово, яке він заснував у середині XII ст. недалеко від Володимира-на-Клязьмі («создалъ же башеть собѣ городъ камень . именемъ . *Боголюбьи* (вар. Х. П.: *б(о)голюбъ*)» – *1175, ЛК, ЛИ-3, арк. 205 зв.). Там була його резиденція, і

там трагічно обірвалося його життя. Київський літописець називає Боголюбського «*б(ог)олюбивымъ княземъ Андрѣмъ*» (*1161, ЛК, ЛИ-3, арк. 183), підкреслюючи тим самим смислово відповідність назви *Боголюбов* і основної моральної риси князя. Маючи в своєму розпорядженні слова *боголюбивыи* і *боголюбъць*, книжники XI–XIII ст. звичайно віддавали перевагу прикметнику, звертаючись до нього втричі частіше, ніж до іменника. Прикметник *боголюбивыи* означав «такий, який любить Бога; благочестивий» і дуже точно характеризував побожного кн. Андрія. У соціально-етичному портреті Андрія Боголюбського значення цього прикметника розширюють лексеми з коренями *-благ-*, *-христ-*, *-вѣр-*, *-люб-* (*благлюбивыи*, *блаженныи*, *благовѣрныи*, *христоролюбивыи*), які семантично доповнюють одна одну і маркують семантику *праведності*: «*бл(а)говѣрнаго князѧ Андрѣа*» (*1172, ЛК, ЛИ-3, арк. 198); «*бл(а)говѣрныи и х(ри)(с)(т)ѣлюбивыи князь Андрѣи*» (*1175, ЛК, ЛИ-3, арк. 205 зв.); «*нѣ вѣсхотѣ послушати хр(ис)толюбивого кн(ѧ)зѧ Андрѣа*» (*1172, ЛК, ЛИ-3, арк. 197); «*кнѧзь бл(а)говѣрныи Андрѣи*» (*1175, ЛК, ЛИ-3, арк. 205 зв.); «*сеи же бл(а)голюбивыи князь*» (*1175, ЛК, ЛИ-3, арк. 207); «*бл(а)ж(е)ныи князь Андрѣи*» (*1175, ЛК, ЛИ-3, арк. 207); «*бл(а)говѣрнымъ б(о)(г)олюбивымъ княземъ Андрѣмъ*» (*1161, ЛК, ЛИ-3, арк. 183). Слово *благлюбивыи* зі значенням «такий, який любить робити добро; добродетельний» трапляється в пам'ятках, починаючи з XII ст. За наявними даними, збереглося чотири вживання, одне з яких – у Київському літописі (див. наведену цитату); «Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)» не зафіксував уживання др. *благлюбивыи* в Київському літописі. Др. *благовѣрныи* зі значенням «відданий справжній вірі; православний» – усталений хвалебний епітет у соціально-етичних портретах князів XI–XIII ст. У Київському літописі щодо Андрія Боголюбського означення *благовѣрныи* використане п'ять разів, у тому числі у складі усталеної формули – парного словосполучення «*благовѣрныи и христоролюбивыи*».

Прагнучи наблизити Андрія Боголюбського до страстотерпців Бориса і Гліба, літописець обирає іменники *страстотърпць* «страдник; мученик, страдалець; страстотерпець» та *оугодъникъ* «християнин, який догодив Богові святим життям»: «*страстотърпче княже Андрѣю*» (*1175, ЛК, ЛИ-3, арк. 207); «не постави бо Б(ог)ъ прѣкраснаго с(о)лнца на единомъ мѣстѣ [...] и тако *оугодника* своего Андрѣя . князѧ» (*1175, ЛК, ЛИ-3, арк. 209 зв.). За допомогою багаторазового варіювання іменників *страстътърпць* і *оугодъникъ* у «Сказанні про чудеса Бориса і Гліба» (1089–1115, сп. XII, ЧудБГ) утворені колективні портрети Бориса і Гліба; у «Читанні про Бориса і Гліба» (к. XI, сп. XIV, Бугосл.ЧтБГ) у колективному портреті святих князів др. *страстътърпць* ужите 24 рази.

Під *1175 роком Повість про вбивство Андрія Боголюбського міститься в Никонівському літописі; у списку XVII ст. вона оформлена під назвою «Убієніє великого князя Одрѣя Юрьевича Боголюбскаго». Тоді як у Київському літописі слово *боголюбивыи* є епітетом-означенням, у Никонівському літописі воно виконує функцію пропріального імені: «князя Андрѣя Юрьевича *Боголюбиваго*» (*1150, ЛНик-1, 185); «князь Андрѣй же Юрьевич *Боголюбивый*» (*1150, ЛНик-1, 185); «Молимъ ти ся, *блаженный* княже Андрѣе *Боголюбивый*» (*1175, ЛНик-1, 251). У Никонівському літописі так само, як і в Київському, в ідеалізації образу Андрія Боголюбського наявні чіткі паралелі з Повістями про Бориса і Гліба, що знайшло вияв і в сюжетній будові Повісті, і в згадуванні імен святих князів («бѣ же той мечь святаго Бориса» – *1175, ЛНик-1, 249; «бѣше бо той мечь святаго и великаго мученика Бориса» – *1175, ЛНик-1, 250; «з братьєю своею съ Романомъ и Давыдомъ» – *1175, ЛНик-1, 251), і в уподібненні вбивць Андрія Боголюбського вбивцям кн. Гліба («Рече же имъ князь: “горе вамъ, окааннии и нечестивии! почто уподобистеся Горястѣру?”» – *1175, ЛНик-1, 250), і в стильових особливостях тексту.

Орієнтація никонівського літописця на принципи ідеалізації образів кн. Бориса і Гліба відбилася в наданні слову *блаженный* функції наскрізного епітета-означення в характеристиці Андрія Боголюбського: «и пришедше къ ложницы его, идѣ же спяше *блаженный*» (*1175, ЛНик-1, 249–250); «*Блаженный* же вскочивъ» (*1175, ЛНик-1, 250); «и шедше не обрѣтоша *блаженнаго*, и ркоша: “се погибохомъ; вборзѣ ищите его”. И тако възегше свѣща, и найдоша покрови *блаженнаго* [...] и ту *блаженный* пріать конецъ» (*1175, ЛНик-1, 250); «житіє и подвижи *блаженнаго* сего князя Андрѣя, сына Юрья Долгорукаго» (*1175, ЛНик-1, 251); «Молимъ ти ся, *блаженный* княже Андрѣе» (*1175, ЛНик-1, 251). Пор., у функції наскрізного епітета-означення др. *блаженный* засвідчене в «Читанні про Бориса і Гліба» (не менше 35 використань) у портреті кн. Бориса (к. XI, сп. XIV, Бугосл.ЧтБГ, 184, 185, 188–191, 195 тощо). В XI–XII ст. це слово відзначалося високою частотою використання, мало гіперонімічне значення «духовно і морально непорочний, бездоганний, чистий; праведний; богоугодний, сповнений Божої благодаті» і маркувало найвищий рівень моральної досконалості.

Інші шість епітетів-означень у портреті Андрія Боголюбського подані компактно, в одному ряду: «и бысть *смирень*, и *умилень* и простъ въ премудрости, и *тихъ*, и *кротокъ*, и *любовень*, и *милостивъ*» (*1175, ЛНик-1, 251). У Никонівському літописі образ Андрія Боголюбського не менш ідеалізований, ніж в Київському, але оцінна лексика маркує інші риси князя. Никонівський літописець акцентує смиренний, тихий,

милосердий характер князя. У тексті перелік моральних рис князя наводиться в послідовності *смирєність* («смирєнь [...] и тихъ, и кротокъ») → *милосердя, любов до ближнього* («любовєнь, и милостивъ»). Епітети-означення *тихъ, кротокъ, сьмѣрєнь* маркують семантику християнського смирення, а епітети-означення *любовєнь, милостивъ* – семантику милосердя, любові до ближніх. Кількість оцінних прикметників разом із порядком їх слідування в портреті вказують на те, що створюючи ідеалізований образ Андрія Боголюбського, літописець визначає як основну чесноту саме *смирєння*.

Аналіз повного корпусу соціально-етичних портретів осіб у писемних пам'ятках XI–XIII ст. показав, що розвиток змісту від *смирєння* до *милосердя* спостерігається в етикетних формулах «*тихъ, кротокъ, любовєнь, милостивъ*», «*тихъ, кротокъ, сьмѣрєнь, милостивъ*», «*тихъ, кротокъ, смирєнь, любовєнь, милостивъ*», де спочатку йде нарощування семантики *смирєння* («*тихъ, кротокъ [...]*», «*тихъ, кротокъ, смирєнь [...]*»), а потім – семантики *милосердя* («*[...] любовєнь, милостивъ*», «*[...] милостивъ*», «*[...] любовєнь, милостивъ*»). У некрологах князям і священнослужителям у статтях X–XII ст. никонівського літопису засвідчені етикетні формули різного ступеня розгортання: «*кротокъ и смирєнь*» («на *кротокаго* и *смирєннаго [...]* *кротокъ* есмь и *смирєнь*» – *1190, ЛНик-1, 19); «*тихъ, кротокъ, сьмѣрєнь*» («*тихъ, и кротокъ и смирєнь*» – *1198, ЛНик-1, 31; «и *тихъ, и смирєнь, и кротокъ*» – *1089, ЛНик-1, 115–116); «*тихъ, кротокъ, сьмѣрєнь, милостивъ*» («Изяславъ [...] князь *тихъ, и кротокъ, и смирєнь, и милостивъ*» – *1003, ЛНик-1, 68; митрополит Іоанн II «и *тихъ, и смирєнь, и кротокъ, и милостивъ*» – *1089, ЛНик-1, 115–116; митрополит Михаїл «*тихъ убо бѣ, и кротокъ, и смирєнь, и милостивъ*» – *988, ЛНик-1, 57); «*тихъ, кротокъ, любовєнь, милостивъ*» («и *тихъ, и кротокъ, и любовєнь, и милостивъ*» – *1078, ЛНик-1, 107); «*тихъ, кротокъ, смирєнь, любовєнь, милостивъ*» («князь Ярополкъ *тихъ, кротокъ, смирєнь, любовєнь, милостивъ*» – *1086, ЛНик-1, 115). При цьому вихідними є формули «*тихъ, кротокъ*», «*тихъ, кротокъ, сьмѣрєнь*» – плеонастичні словосполучення двох або трьох епітетів-означень, які виражають семантику *смирєння*. У портретах Андрія Боголюбського і кн. Гліба представлений один і той самий варіант етикетної формули: «и *тихъ, и кротокъ, и любовєнь, и милостивъ*» – *1175, ЛНик-1, 251 (про Андрія Боголюбського); «и *тихъ, и кротокъ, и любовєнь, и милостивъ*» – *1078, ЛНик-1, 107 (про кн. Гліба). Більше того, ідеалізація образу Андрія Боголюбського здійснюється шляхом введення в текст Повісті п'ятикомпонентної етикетної формули – формули

найвищого ступеня розгортання – *«тихъ, кротокъ, смиренъ, любовенъ, милостивъ»* («и бысть смиренъ, [...] и тихъ, и кротокъ, и любовенъ, и милостивъ» – *1175, ЛНик-1, 251).

Зміст формули *«тихъ, кротокъ, смиренъ, любовенъ, милостивъ»* розширений включенням до її складу прикметника *оумильнь*, який підсилив акцент водночас і на семантиці *смирения*, і на семантиці *милосердя* – двох складниках ідеалізованого образу Андрія Боголюбського. Використання прикметника *оумильнь* має під собою ще одну прагматичну установку – «оживити» етикетну формулу, поставивши в середину усталеного синонімічного ряду рідковживане слово. Др. *оумильнь* у загальному вигляді, без конкретизації, означає «покірливий, тихий, сповнений лагідністю, любов'ю». Але якщо семантичне наповнення др. *оумильнь* у портреті Андрія Боголюбського співвіднести з описаними в літописі вчинками князя, з'ясується, що в соціально-етичному портреті князя це слово сповнене величезного змісту. Цсл. *умилєніє, умильный, умилять* маркують семантику *смиреного каяття, жалю з приводу скоєного зла, сентиментальності*: цсл. *умилєніє* «1) Сердечное сокрушение, смиренное раскаяние, **сожалѣніє о содѣянномъ злѣ**. 2) Сердечное ощущение, возбужденное **чѣмъ** либо трогательнымъ» (СлЦСРЯ, IV, 342), *умильный* «особенно приятный, **нѣжн**ый, трогательный» (СлЦСРЯ, IV, 343), *умилять* «растрогивать сердце; возбуждать **нѣжн**ость чувства; преклонять на жалость» (СлЦСРЯ, IV, 343). Уживаючи др. *оумильнь*, літописець імпліцитно нагадує про намагання князя перетягнути на себе державну владу, його нестриманість та упередженість, жорстокість у стосунках із родичами і водночас нівелює гріхи князя, вказуючи на його шире каяття. Наявні в семантичній структурі др. *оумильнь* семи «сентиментальний» «зворушливий», «сповнений жалю» доповнюють психологічний портрет, свідчать про літературну майстерність літописця. Під *1175 роком вміщена оповідь про те, як князь уночі запалював у церкві свічки і, дивлячись на образ Божий, проливав сльози: «в ночь вѣходашеть в ц(е)рк(о)вь [...] и **вада** (у ркп. так!) **вбразъ** . Б(о)жию [...] слезы от очю испущаа» (*1175, ЛК, ЛИ-3, арк. 206 зв.). Цілком очевидно, що використання епітета-означення *оумильнь* пов'язане не стільки з літературним етикетом, як із прагненням літописця розкрити одну з граней психологічного портрета Андрія Боголюбського, назвати моральну рису, яка дійсно була притаманна князеві і яка рельєфно виділяла його серед інших князів.

В основі концептуалізації образу Андрія Боголюбського в Никонівському літописі лежить мотив *християнського всепрощення*: шире каяття і мученицька смерть очистили душу князя-страстотерпця, прирівняли його до святих князів Бориса і Гліба. Ужите щодо князя плеонастичне словосполучення *«чистыи и непорочныи»* виражає семантику *моральної*

чистоти і безгрішності: «и кровію мученическою омывся отъ прегрѣшеній своихъ, *чистъ* и *непорочень* з братьєю своею съ Романомъ и Давыдомъ ко Христу Богу приведеся» – *1175, ЛНик-1, 251). У Київському літописі в портреті Андрія Боголюбського др. *непорочьнии* входить до складу іншої формули – «*непорочьнии* и *незълбивьи*», яка акцентує зв'язок семантики *безгрішності* і *смирення*. Контекст («и кровію мученическою омывся отъ прегрѣшеній своихъ» – *1175, ЛНик-1, 251) підтверджує не випадковість використання в портреті формул «*чистии* и *непорочьнии*» і «*непорочьнии* и *незълбивьи*». Обидві формули семантично перехрещуються в центрі *безгрішність*: *моральна чистота* – *безгрішність* – *смирення*.

Уживання в портреті Андрія Боголюбського епітета-означення *благовѣрньии* має в Никонівському літописі етикетний характер, хоча його семантика і відбиває притаманну князю чесноту: «*благовѣрному* князю Андрѣю Юрьевичю» (*1160, ЛНик-1, 222); «*благовѣрний* князь Андрѣй отъ отца своего великого князя Київскаго Юрья Долгорукаго» (*1160, ЛНик-1, 230); «создалъ *благовѣрний* великій Андрѣй Юрьевъ сынъ Долгорукаго» (*1185, ЛНик-1, 11).

У Суздальському літописі під *1175 роком міститься повість «*У оубьєни Андрѣвѣѣ*». Повість написана за зразком «Сказання» про Бориса і Гліба; образ Андрія Боголюбського підкреслено ідеалізований, на що, зокрема, вказують наявні прямі зіставлення князя з царем Соломоном та святими князями Борисом і Глібом: «втории мудрии Соломонъ бывъ . тѣмъ достоино ѿ Б(о)га побѣднии вѣнецъ восприахъ . Андрѣю мужьству тезоимените . братамо бо б(о)гооумныма вслѣдовалъ» (*1175, ЛС-1, арк. 124); «то бо мечъ баше с(в)яг(а)г(а) Бориса» (*1175, ЛС-1, арк. 124 зв.); «с братамо с Романо(м) и с Д(а)в(ы)д(о)мъ . ѿдинод(у)шно къ Х(ри)сту Б(о)гу притече» (*1175, ЛС-1, арк. 125). Під *1175 р., тобто безпосередньо в Повісті, соціально-етичний портрет Андрія Боголюбського утворений за допомогою іменника *оугодникъ* і прикметників *благовѣрньии*, *христолюбивьи*, *блаженъи*: «*оугодника* своего Андрѣя *кнѣзѣ*» (*1175, ЛС-1, арк. 125); «*бл(а)г(о)вѣрньии* . и *х(ри)с(т)олюбивьи* [великий] *кнѣзь* Аньдрѣи» (*1175, ЛС-1, арк. 124); «*бл(а)ж(е)ньи* *кнѣзь* . лежа в ложници . и силою ѿломиша двери оу сѣнии . *бл(а)ж(е)ньи* же вскочи» (*1175, ЛС-1, арк. 124 зв.). Ці лексеми близькі за значенням, утворюють один синонімічний ряд, маркують семантику *праведності* та *відданості християнській вірі*. Фактично, літописець відзначає лише одну моральну рису князя – його *побожність*, *відданість вірі*, але в сукупності епітети-означення *оугодникъ*, *благовѣрньии*, *христолюбивьи*, *блаженъи* створюють ідеалізований образ.

Під *1177 роком щодо Андрія Боголюбського літописець ужив загальнооцінне слово *добрыи*: «юже бѣ оукрашил Андрѣи князь *добрыи* . иконами и всѣкимъ оузорочье(м)» (*1177, ЛС-1, арк. 129 зв.). Окрім того, що др. *добрыи* використовувалося на позначення конкретних чеснот (*вірність, надійність, доброзичливість, добродійність* тощо), у літописних некрологах князям воно виконувало функцію узагальнювального слова й означало «сповнений багатьох чеснот; чеснотливий». Показово, що др. *добрыи* засвідчене в портретах не всіх князів, а тільки найвидатніших – Володимира Мономаха, Данила Галицького, Володимира Давидовича Чернігівського (*1126, ЛК, ЛИ-3, арк. 108; *1264, ЛГВ, ЛИ-3, арк. 287; *1151, ЛР, арк. 191 зв.; *1151, ЛС-1, арк. 111 зв.; *1151, ЛК, ЛИ-3, арк. 158 зв.), що свідчить про його виняткову роль в ідеалізації образу людини. Кваліфікуючи оцінне значення як реляційне, тобто таке, яке встановлює відповідність між світом і його ідеалізованою моделлю, Н. Д. Арутюнова відзначає, що предикати *добрий* і *поганий* повідомляють тільки про те, що цю властивість має аналог в ідеалізованій моделі, а «оцінне висловлення виявляє наявність (або відсутність) у дійсному ідеального» [1, 182].

Під *1175 роком Повість про вбивство Андрія Боголюбського міститься в Радзивілівському літописі. Так само, як у Суздальському літописі, у Повісті наявні прямі зіставлення князя із Соломоном, князями Борисом і Глібом: «вторыи и мудрыи Соломонъ бывъ [...] Андрѣю, мужеству тезоимените, братама б(о)гъумныя вьслед(о)валь еси» (*1175, ЛР, арк. 214; т. с. *1175, ЛС-1, арк. 124); «Тои меч бяше с(вя)т(а)го Борис(а)» (*1175, ЛР, арк. 214 зв.; т. с. *1175, ЛС-1, арк. 124 зв.); «со братома Романом и Д(а)в(ы)д(о)мъ единоп(у)шно ко Х(ри)с(т)у б(о)гу притече» (*1175, ЛР, арк. 216; т. с. *1175, ЛС-1, арк. 125). Так само, як у Суздальському літописі, безпосередньо в Повісті соціально-етичний портрет Андрія Боголюбського утворений за допомогою іменника *оугодьникъ* і прикметників *благовѣрныи, христолюбивыи, блаженныи*, які маркують побожність князя та його відданість вірі: «угодника своег(о) Андрѣа кн(я)зя» (*1175, ЛР, арк. 216); «хр(и)столюбивыи и бл(а)говѣрныи великии кн(я)зь Андрѣи» (*1175, ЛР, арк. 213 зв.); «идѣж(е) бѣ бл(а)ж(е)ныи [...] Бл(а)ж(е)ныи ж(е) вьскочи» (*1175, ЛР, арк. 214 зв.). Зазначена чеснота Андрія Боголюбського підкреслена і в більш ранніх, написаних до загибелі князя, літописних статтях, де щодо нього використані др. *благовѣрныи, христолюбивыи*: «бл(а)говѣрныи кн(я)зь Андрѣи» (*1157, ЛР, арк. 202); «бл(а)говѣрнымъ и хр(и)столюбивымъ кн(я)з(е)мъ Андрѣемъ» (*1160, ЛР, арк. 204); «бл(а)говѣрнымъ кн(я)з(е)мъ Андрѣемъ» (*1164, ЛР, арк. 204 зв.); «бл(а)говѣрныи кн(я)зя (вар. А., П.: князь) Андрѣи» (*1164, ЛР, арк. 205); «бл(а)говѣрнаго кн(я)зя Андрѣя» (*1165, ЛР, арк. 205 зв.); «бл(а)говѣрнаго кн(я)зя Андрѣя» (*1169, ЛР, арк. 210); «благоворнаго (у

рпк. так!) князя Андрѣя» (*1169, ЛР, 133 – за сп. П.); «христолюбивого князя Андрѣя» (*1169, ЛР, 132 – за сп. П.). При цьому наскрізним епітетом-означенням у портреті виступає др. *благовѣрныи*. У статтях після *1175 р. означення *блаженни*, *благовѣрныи* засвідчені лише по одному разу: «*бл(а)женни Андрѣи*» (*1176, ЛР, арк. 218 зв.); «*бл(а)говѣрныи кн(я)зь Андрѣи*» (*1185, ЛР, арк. 230).

Правдивість є однією з визначальних чеснот християнина, оскільки, як писав протодієєй Іоанн Наумович, «есть алчущіе хлѣба, есть алчущіе правды. И тѣхъ, и другихъ долженъ насытити всякій, въ комъ бьется христiанское сердце» [8, 78]. Епітети-означення, ужиті щодо Андрія Боголюбського, маркують не тільки семантику *праведності*, а й семантику *правдивості*: «*правдиваго [...] князѣ Андрѣя*» (*1172, ЛК, ЛІ-3, арк. 198); «*правдиваго [...] князѣ Андрѣя*» (*1169, ЛС-1, арк. 120); «*правдиваго [...] князя Андрѣя*» (*1169, ЛР, 133 – за сп. П.). Зі значенням «правдивий, чесний, справедливий» др. *правѣдивыи* входить також до портрета кн. Бориса. Кореляція семантики *праведності* із семантикою *правдивості*, як це ми бачимо в соціально-етичному портреті Андрія Боголюбського, є не випадковою. Про це, зокрема, свідчить перелік християнських чеснот в «Успенському збірнику» та «Пандекті ченця Антіоха»: «человѣкъ ть истиннь непорочнь *правѣднь*» (сп. XII–XIII, Іов-1, 160); «бласти: съмѣрени: моудри: кротъци: цѣломъдръни: истинии: непорочъни: *правѣдиви*: богочъстиви» (XI, Панд. Ант., 5). У трикомпонентних словосполученнях «*истинньи, непорочъни, правѣдньи*» та «*истинньи, непорочъни, правѣдивыи*» спостерігається варіювання третього компонента – др. *правѣдньи* / др. *правѣдивыи*. В одному контексті, із послідовністю *праведність* (1), *правдивість* (2) християнські чесноти названі в цитованому літописцями біблійному вислові про правителів: «ц(ѣ)с)арѣ или князѣ *праведна* . любѣща судъ и правду [...] и судью правѣщаго судъ . аще бо и князи *правѣдиви* бывають в земли . то многа ѡдаются согрѣшеньѣ [земли]» (*1015, ПВЛ-1, арк. 47 зв.–48). Це ясно вказує на те, що використання др. *правѣдивыи* у портреті Андрія Боголюбського зумовлене загальними законами ідеалізації образу світського феодала в літописах.

Водночас варто звернути увагу на контекст використання др. *правѣдивыи*. У літописних статтях Київського, Суздальського, Радзивілівського літописів під *1169 р. та *1172 р. докладно описано конфлікт між церквою і ростовським та суздальським єпископом Феодорцем (Феодором). 1159 року ростовці і суздальці вигнали єпископа Леонтія, який зайняв обманним шляхом місце єпископа Нестора, забрав багато майна у попів, зробив церковний піст надто суворим. «Його головним викривальником виступив Федір [...] Він і зайняв місце вигнаного Леонтія» [5, 47]. Як свідчать матеріали Лаврентіївського та Київського літописів, Феодорець не спитав

дозволу на єпископство в київського митрополита Костянтина II, знехтувавши наказом Андрія Боголюбського, який прихильно до нього ставився і з добрими намірами направляв до митрополита. За порушення посадової ієрархії, злodianня, відсутність каяття Феодорець був жорстоко покараний. Коментуючи ці події, О. Ф. Замалєєв і О. А. Овчинникова дійшли висновку про те, що «безсумнівно одне: Федір і його покровитель Андрій Боголюбський викликали проти себе найширше невдоволення у правлячому середовищі. Сам суздальський князь був убитий боярами, а новоявлений єпископ [...] був жорстоко страчений» [5, 48]. Однак такий причинно-наслідковий зв'язок між стосунками Андрія Боголюбського і Феодорця та загибеллю князя видається надто прямолінійним. По-перше, князя вбили 1175 р., тобто через декілька років потому. По-друге, у статті, в якій засуджується Феодорець, сказано, що Андрій Боголюбський не тільки наставляв Феодорця на правильний шлях, а й врятував ростовську землю від жорстокого єпископа: Бог «сп(а)се люди своа . рукою крѣпкою . мышцею високою рукою бл(а)гоч(е)(с)тивною ц(а)р(с)кою *правдиваго* бл(а)говѣрнаго князя Андрѣя» (*1172, ЛК, ЛІ-3, арк. 198; т. с. *1169, ЛС-1, арк. 120). Відзначена в літописах *правдивість* Андрія Боголюбського пов'язана з конкретною ситуацією, самє слово *правдивий* вжите лише по одному разу в кожному з названих вище літописів, а семантика *правдивості* не підкріплена близькими за змістом означеннями. Гадаємо, у такий спосіб літописець імпліцитно показує, якою мірою ця чеснота була притаманна князеві.

Отже, ідеалізований соціально-етичний портрет Андрія Боголюбського в літописах відбиває поширені в Київській Русі уявлення про князю честь, підпорядкованість княжого ідеалу християнському вченню про непротивлення злу насильством. Незважаючи на те, що описані в літописах дії та вчинки князя Андрія Боголюбського є несумісними з християнськими принципами, його образ ідеалізований, а моральна оцінка виражена виключно за допомогою хвалебних епітетів-означень. Семантика і особливості використання оцінної лексики у портреті Андрія Боголюбського показують, що концептуалізація образу князя відбувалася під сильним впливом «Сказання» і «Читання» про Бориса і Гліба із прагненням піднести Андрія Боголюбського до святих князів-мучеників. Літописний соціально-етичний портрет Андрія Боголюбського змодельований за допомогою позитивно конотованих іменників *страстотърпць*, *оугодъникъ* і прикметників *благовѣрньи*, *благлюбивьи*, *блаженьи*, *боглюбивьи*, *добрыи*, *кротъкьи*, *любовньи*, *милостивьи*, *правдивьи*, *сѣмѣрньи*, *тихьи*, *оумильнъ*, *христоролюбивьи*; функцію наскрізного епітета-означення в Радзивілівському літописі виконує др. *благовѣрньи*, у Никонівському – др. *блаженьи*. Найбільш індивідуалізовані соціально-етичні портрети Андрія Боголюбського створені київським і никонівським літописцями. У Київському літописі

оцінні іменники і прикметники маркують семантику *відданості християнській вірі, праведності, мучеництва*, у Никонівському – семантику *смирнення, любові до ближніх, сентиментальності*. Перелік чеснот князя розгортається в послідовності *смирненість* → *милосердя, любов до ближнього* з акцентом на *християнському смирненні*.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Нина Давидовна Арутюнова. – М.: Языки русской культуры, 1999. – XV с., 896 с.;
2. Бугославський С. Україно-руські пам'ятки XI–XVIII в.в. про князів Бориса та Гліба. (Розвідка й тексти) / Сергій Бугославський // Істор.-філол. відділ ВУАН. – Збірник № 77: Комісія Давнього Письменства. – Т. 1. – К., 1928. – XXXIII с.; 206 с.;
3. Голубинский Е. История канонизации святых в русской церкви / Евгений Евсигнеевич Голубинский. – Сергієвъ Посад: 2-я типогр. А. И. Снегиревой, 1894. – 267 с.;
4. Еремін І. П. Киевская летопись как памятник литературы / Игорь Петрович Еремін // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР. – М.–Л., 1949. – Т. 7. – С. 67–97.;
5. Замалеєв А. Ф., Овчинникова Е. А. Еретики и ортодоксы: Очерки древнерусской духовности / Александр Фазлаевич Замалеєв, Елена Анатольевна Овчинникова. – Л.: Лениздат, 1991. – 207 с.;
6. Ключевский В. О. Сочинения: В 9 т. / Под ред. В. Л. Янина / Василий Осипович Ключевский. – М.: Мысль, 1987. – Т. 1, Ч. 1: Курс русской истории. – 430 с.;
7. Кривошеєв Ю. В. Гибель Андрея Боголюбского: Историческое расследование / Юрий Владимирович Кривошеєв. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2003. – 240 с.;
8. Протоіерей Наумович Іоанн. Християнські добродітели. – СПб.: Изд. И. Л. Тузова, 1900. – 78 с.;
9. Толочко П. П. Дворцовые интриги на Руси / Петр Петрович Толочко. – К.: Вид. Дім «Альтернативи», 2001. – 206 с.;
10. Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь / Олексій Петрович Толочко, Петро Петрович Толочко. – К.: Вид. Дім «Альтернативи», 1998. – 351 с.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ НАЗВ ДЖЕРЕЛ:

- Бугосл.ЧтБГ** Читання про свв. кнн. Бориса та Гліба препод. Нестора // Істор.-філол. відділ ВУАН. – Зб. № 77: Комісія Давнього Письменства. – К., 1928. – Т. 1. – С. 179–206.
- Нов-1** Пам'ят(ь) с(вят)т(а)го и(м)ва // Успенский сборник XII–XIII вв. / Под ред. С. И. Коткова. – М.: Наука, 1971. – С. 160–162.
- ЛГВ, ЛИ-3** Летопись Галицко-Волынская // Полное собрание русских летописей. – М.: Языки русской культуры, 1998. – Т. 2. – С. 717–938.
- ЛК, ЛИ-3** Летопись Киевская // Полное собрание русских летописей. – М.: Языки русской культуры, 1998. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – С. 284–711.
- ЛН** Новгородская первая летопись младшего извода. По Комиссионному списку // Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – С. 101–427.
- ЛНик-1** Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью // Полное собрание русских летописей. – М.: Языки русской культуры, 2000. – Т. 9. – 288 с.; Т. 10. – 248 с.

- ЛР** Радзивилівська летопись // Полное собрание русских летописей. – Л.: Наука, 1989. – Т. 38. – 178 с.
- ЛС-1** Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку 1377 г. // Полное собрание русских летописей. – М.: Языки русской культуры, 1997. – Т. 1: Лаврентьевская летопись. – С. 289–488.
- Панд. Ант.** Пандект монаха Антиоха. По рукописи XI в., принадлежащей Воскресенскому монастырю / Под наблюд. О. М. Бодянского // Издания Общества истории и древностей российских. – М. – 1913. – 53 с.
- ПВЛ-1** Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку // Полное собрание русских летописей. – М.: Языки русской культуры, 1997. – Т. 1: Лаврентьевская летопись. – С. 1–286.
- СлЦСРЯ** Словарь церковно-славянского и русского языка, составленный Вторым Отделением Имп. Академии наук: В 4 т. – СПб.: Типография Имп. АН, 1847. – Т. 4 (Р–Ижица). – 489 с.
- УспСкБГ** Анонимное Сказание о свв. кнн. Борисѣ и Глѣбѣ въ Успенской редакції // Истор.-філол. відділ ВУАН. – 36. № 77: Комісія Давнього Письменства. – К., 1928. – Т. 1. – С. 115–137.
- ЧтБГ** Чтение о Борисе и Глебе, написанное Нестором в к. XI в., по сп. «Сильвестровского сборника» XIV в. // Сказания о святых Борисе и Глебе: Сильвестровский список XIV в. / Изд. И. И. Срезневский. – СПб., 1860. – С. 1–56.
- ЧудБГ** Сказание о чудесахъ свв. кнн. Бориса и Глѣба, присоединяемое къ анонимному Сказанію, въ Успенской редакції // Истор.-філол. відділ ВУАН. – 36. № 77: Комісія Давнього Письменства. – К., 1928. – Т. 1. – С. 155–170.

Мовчун Л.В. (Київ, Україна)

Римографічна спадщина І.І. Гурина в контексті його лексикографічної праці

*Стаття присвячена римографічній спадщині І. І. Гурина – фольклориста, педагога, лексикографа і громадського діяча ХХ ст. Він був співавтором «Словника українських рим», що засвідчив зародження римографії – нового напрямку в українській лексикографії. Нами вперше було описано хронологію укладених Гуриним словників рим одного автора (1969-1984), більша частина яких не була опублікована і зберігається в архівах. У статті також проаналізовано структуру цих словників, показано внесок І. І. Гурина в розвиток теорії і практики римографії. **Ключові слова:** лексикографія, словник рим, римографія, мегаструктура, макроструктура, мікроструктура.*

Статья посвящена рифмографическому наследию И. И. Гурина – фольклориста, педагога, лексикографа и общественного деятеля ХХ в. Он был соавтором «Словаря украинских рифм», засвидетельствовавшего зарождение рифмографии –